

VERENIGINGSSYNAGOGEN OF CHEWRESJOELEN IN ROTTERDAM TUSSEN 1857 EN 1943

DOOR C. REIJNDERS

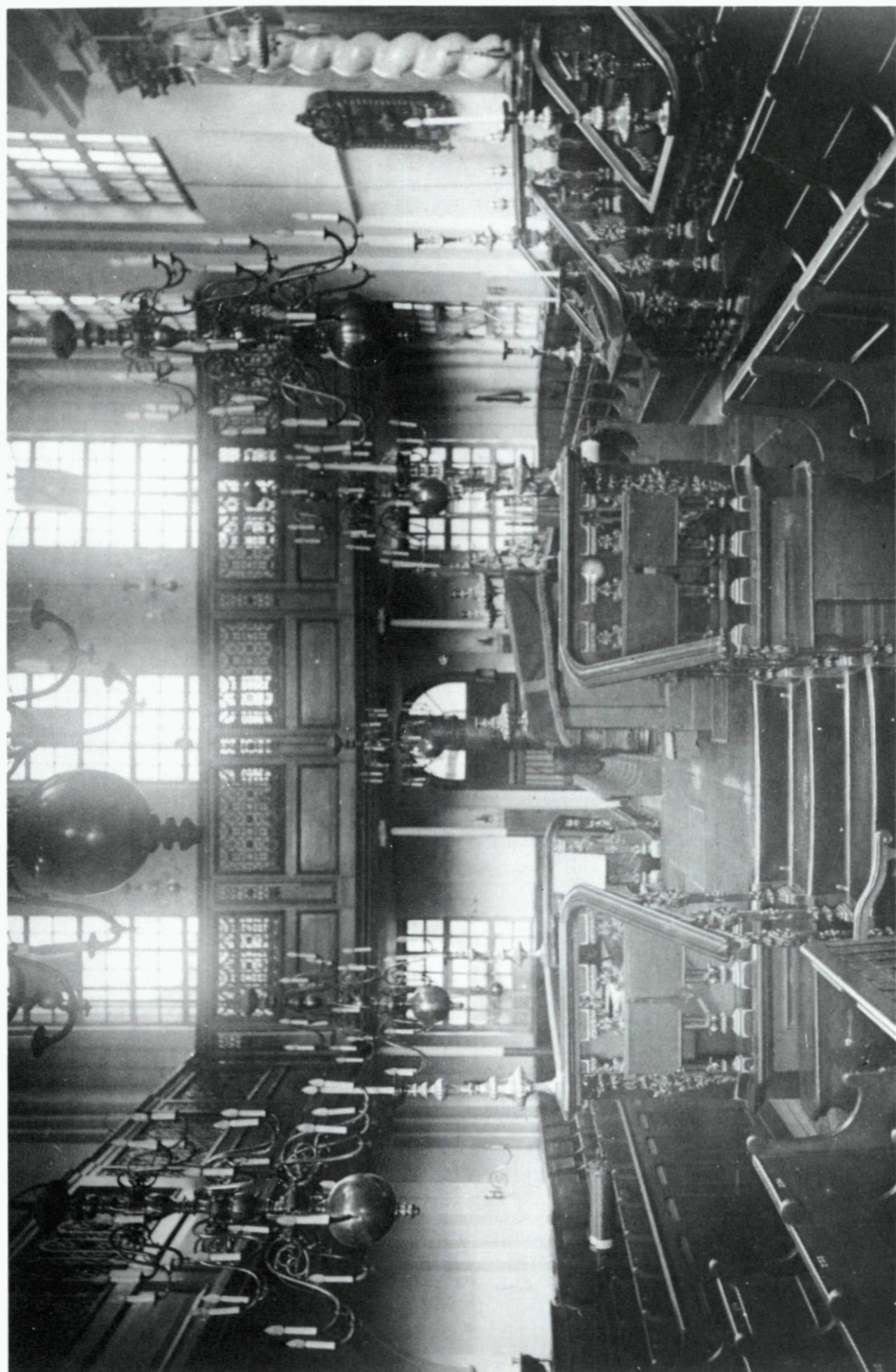
INLEIDING

Rotterdam behoort met Amsterdam tot de Hollandse steden, waar zich in de 17de eeuw eerst Portugese en later Hoogduitse joden vestigden. De aantallen waren aanvankelijk niet groot en men behielp zich met huissynagogen. Toen er plannen kwamen voor een definitieve openbare Hoogduitse synagoge, stuitte men op de overheidsbepaling die het stichten van een synagoge in de buurt van een christelijke kerk verbood. De parnassiem of bestuurders kozen als bouwplaats de Boompjes, fraai aan de Maas gelegen, maar wel aan de rand van de bebouwde kom. De sjoel telde bij de inwijding in 1725 402 zitplaatsen. Tegen het einde van de 18de eeuw huurde men er in een pakhuis wat ruimte bij. In 1784 werd deze ruimte vergroot en in 1790 werd in een belendend pand een bijsjoel, ook wel de 'Kleine Synagoge' genoemd, ingewijd¹).

Uit de wijkentelling van 1811 is af te leiden dat van de ruim 2.000 joden er twintig procent in de gegoede buurt rond de twee synagogen woonde, vijftig procent in de volksbuurt rond de Schiedamschedijk en vijftien procent in de volksbuurt tussen Delftsche Vaart en Coolvest (nu Coolsingel). De laatste, de Zandstraatbuurt, lag een kwartier lopen van de synagogen verwijderd. De joodse bevolking nam van 2.000 aan het eind van de Franse Tijd toe tot 5.200 in 1870. Op de hoge feestdagen werden er synagogelokalen bijgehuurd. Deze feestdagen, die gevierd worden in de maand Tisjri (september/oktober), betreffen het Israëlitisch Nieuwjaar, de Grote Verzoendag, het Loofhuttenfeest, het Slotfeest en Vreugde der Wet.

Het wonen in andere delen van de stad, de kosten van het lidmaatschap en mogelijk ook meningsverschillen met parnassijns zullen redenen zijn geweest om in de eigen buurt een bidlokaal in te richten. Het stichten van een verenigingssynagoge of chewresjoel werd door de grote gemeente bepaald niet toegejuicht. De ge-

60. Interieur van de Synagoge aan de Boompjes (1725-1940), foto uit 1937.

schiedschrijvers van de Rotterdamse joden, Italie, Slagter en Hausdorff, noemen deze synagogen slechts terloops, soms met een jaartal of adres. Als er in de snelle groeiperiode van Rotterdam door opening van de Nieuwe Waterweg in 1872 en de industrialisatie van lieverlede chewresjoelen ontstaan in verder afgelegen buurten, sticht de Joodse gemeente in 1891 een nieuwe synagoge met 510 zitplaatsen aan de Gedempte Botersloot 67. De synagoge Boompjes werd daarna niet meer dagelijks gebruikt²).

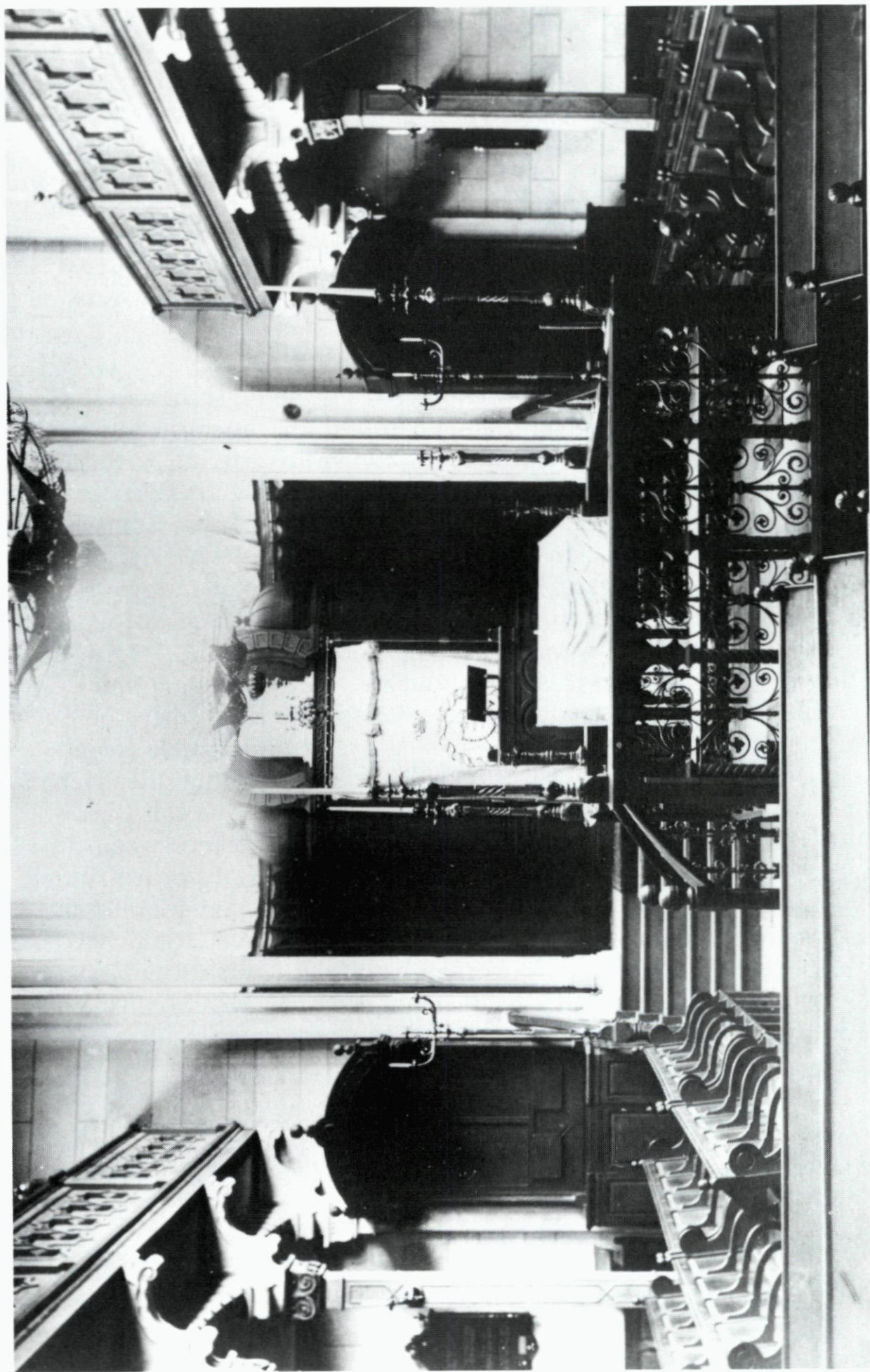
De geschiedenis van de chewresjoelen bleek moeilijk te reconstrueren. Met behulp van bewaard gebleven inwijdingsprogramma's, statuten, foto's, jaarverslagen van de Ned. Israëlietische gemeente, verslagen in de joodse weekbladpers en mededelingen van enige informanten, onder wie ambtenaren van het Rotterdams Gemeentearchief, konden de hier geboden gegevens worden opgespoord.

AGOEDA AGAT

Op 1 september 1882 verschijnt er een bericht in de Israëlietische Nieuwsbode dat de vereniging 'Eendracht', 'Agoeda Agat', het 25-jarig bestaan zal vieren. Deze chewre moet dus in de herfst van 1857 zijn opgericht en het is waarschijnlijk de oudst bekende chewre van Rotterdam. Er zijn echter moeilijkheden, want in hetzelfde bericht staat dat de algemene vergadering van 27 augustus moest worden uitgesteld wegens te geringe opkomst. Het in Rotterdam uitgegeven Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen meldt in het eerste jaar van verschijnen op 14 oktober 1870 dat er bruigoms der wet zijn aangewezen voor de chewre en dat het adres van de sjoel Korte Wagenstraat 25 is. Dit was een van de kleine zijstraten tussen de Westewagenstraat en de hieraan evenwijdig lopende Zandstraat, nu Rode Zand en Raam. De Korte Wagenstraat liep ter hoogte van de tegenwoordige Beurs. Voordien had men in de Halvemaanstraat, twee straten ten noorden van de Korte Wagenstraat, 'een onooglijk lokaal tot kerk geïmproviseerd'. In deze buurt woonden in 1849 al 286 joden. Bruidegom der wet was een erefunctie die gemeenteleden kregen toegewezen met het oog op de dienst in de synagoge tijdens Vreugde der Wet. De twee bruigoms der wet droegen de wetsrollen, waaruit moest worden voorgelezen. Soms maakten zij daarbij speciale omgangen rond de Biema (het platform waar de lezingen plaatsvonden).

In november 1879 zegt de eigenaar van het bidlokaal de huur op. In januari 1880 heeft men een lokaal aan de Delftsche Vaart

61. Interieur van de Grote Synagoge aan de Gedempte Botersloot; de opening van deze synagoge in 1891 was het begin van het einde van de bestaande chewsjoelen.

op het oog. In maart volgt een bericht dat de vereniging niet zal worden ontbonden en dat het nieuwe lokaal op 9 april zal worden ingewijd. Een sterfgeval is er de oorzaak van dat de inwijding wordt uitgesteld en de wisseling van bestuur is ook al niet bevorderlijk voor de chewre. Op 27 april 1880 wordt tenslotte de inwijding gevierd van een nieuwe sjoel in de Oppert³). De christeneigenaar stond de antieke schoorsteen af ter transformatie in een Aron Hakodesj, Heilige Arke, een kast waarin de wetsrollen worden bewaard. Het Nieuw Israëlietisch Weekblad (hierna NIW), sprak van een doelmatig en fraai bedehuis⁴). De Oppert liep van het Hofplein, indertijd ten noordoosten van de Delftsche Vaart gelegen, naar de Grote of Sint Laurenskerk.

Waarschijnlijk wil de vereniging sterker staan bij rechtskwesties als huuropzegging, vandaar dat men koninklijke goedkeuring van de statuten vraagt, die op 1 maart 1880 wordt verleend, zodat de chewre rechtspersoon wordt. De aanhef van de 29 artikelen gaat over de godsdienstige vereniging 'Eendragt' of de 'Gebra Kadischa Aguda Agath'. Men zou uit de naam kunnen afleiden dat deze chewre zich oorspronkelijk heeft bezig gehouden met de zorg voor stervenden en de lijkbezorging. Waarom hier de Portugees-joodse schrijfwijze gebra voor het Hebreeuwse chewra of het Jiddische chewre wordt gebruikt, is niet duidelijk. De doelstelling van de vereniging is het houden van gemeenschappelijke godsdienstoefeningen en godsdienstige plechtigheden overeenkomstig de Nederlands-Israëlitische ritus. Uitdrukkelijk wordt gesteld dat men zich niet zal bezig houden met plechtigheden, bijvoorbeeld bij overlijden. Ook in andere statuten komt men deze verzekering aan de grote gemeente tegen. Er zal voor een geschikt lokaal worden zorg gedragen. De stichtingsdatum wordt gesteld op 1 januari 1880 en de vereniging zal niet worden ontbonden zolang er minstens vijftien leden zijn. Men kan lid worden vanaf dertien jaar, tenzij het bestuur het lidmaatschap weigert. Door een rechterlijk vonnis kan men van het lidmaatschap vervallen worden verklaard. Het bestuur bestaat uit zeven leden, tussen wie geen bloed- of aanverwantschap (schoonzoon, zwager) mag voorkomen. Misdragingen tijdens de plechtigheden kunnen tot boetes olopend van vijftig cent tot vijf gulden leiden en tweemaal de hoogste boete in één jaar leidt tot royement⁵).

In 'Jizkor', door D. Hausdorff, wordt de inwijding van een nieuwe verenigingssynagoge vermeld op 1 april 1892 op het adres Binnenrotte 50. Er was toen een ondersteunende vereniging 'Keter

Tora', die de chewre hielp bij de aanschaffing van religieuze voorwerpen⁶). De sjoel, die op enkele woonblokken afstand stond van de gemeentesynagoge aan de Gedempte Botersloot, wordt per 1894 niet meer in het adresboek vermeld.

BAAN OF BETH JA'ACOB

Deze chewre noemde zich aanvankelijk de 'Godsdienstige Vereeniging', na de verhuizing in 1868 voegde men er de straatnaam 'Baan' aan toe en enkele jaren later werd de bijbelse naam 'Beth Ja'acob' aangenomen. Sedert 1860 had deze vereniging een synagoge met tachtig plaatsen in het pand Hang 25. Op Rosj Hasjana, het Nieuwjaarsfeest, van 1868 nam 'Beth Tephilla' dit lokaal over. Het NIW van 18 september meldt dat een week eerder de wetsrollen van 't Hang naar het nieuwe bedehuis Baan 10 zijn overgebracht. Het gebouw en de Heilige Arke of Wetsrollenkast waren keurig bewerkt door de bouwmeesters Klaphaak en Van der Hulst. Bij de inwijding zong 'een fiksch koor'. De Baan liep indertijd evenwijdig aan de Schiedamschedijk van het Vasteland tot ongeveer ter hoogte van de Binnenweg. Volgens het Rotterdamse Weekblad van 5 augustus 1870 werd het aantal kerkvoogden of parnassijs van de vereniging van drie op vijf gebracht. De onderafdeling 'Tifeeres Meloecho', 'Koninklijk Sieraad', hielp bij de aanschaf van religieuze voorwerpen en 'Tiféreth Besuloth', 'Glorie van de Jongedochters', stond onbemiddelde bruiden bij.

Voor zover in de Staatscourant te achterhalen viel, is deze chewre de eerste die gebruik maakte van de wet op de verenigingen van 1855, om door middel van koninklijke goedkeuring van de statuten rechtspersoonlijkheid te verwerven. En dit gebeurde op 3 oktober 1872 op de ingediende statuten, die 27 artikelen telden. Als doel wordt gesteld dat men gemeenschappelijke godsdienstoefeningen wil organiseren. Het eerste artikel zal later ook door andere chewres worden overgenomen. Hierin staat: 'De vereeniging vormt geene afzonderlijke gemeente; zij onthoudt zich van alle kerkelijke bemoeijng bij geboorten, huwelijken en overlijden en erkent daarvoor het kerkelijk gezag der gevestigde Nederlandsch-Israëlietische gemeente te Rotterdam'. Als naam wordt 'Beth Ja'acob', 'Huis van Jacob', Exodus 19, 13, aangenomen en als stichtingsdatum 1 januari 1872. Leden moeten dertien jaar of ouder zijn en twee gulden en vijftig cent inkoopgeld betalen. Wie door onzedelijk gedrag of 'door eene crimineele veroordeling de vereeniging onteert' kan van het lidmaatschap vervallen worden

verklaard. Het bestuur telt zes leden, waaronder een thesaurier en twee commissarissen van toezicht. In het bestuur kan men komen als men meerderjarig is en minstens achttien maanden lid. De boeten wegens wangedrag tijdens de diensten kunnen hoogstens vijf gulden bedragen⁷).

Op 23 februari 1876 geeft de Israëlietische Nieuwsbode een verslag van de jaarvergadering van 'Beth Ja'acob' in 'haar nette synagoge'. Het bestuur wordt van zes naar vijf leden teruggebracht en M. Bolle wordt als president herkozen. Het Rotterdamse Weekblad bericht op 11 november 1881 dat het twaalfeneenhalf-jarig bestaan van de vereniging van 4 tot 6 november is gevierd. Dit bewijst mede hoe moeilijk het is om het juiste stichtingsjaar te achterhalen. Waarschijnlijk is de sjoel in 1892 opgeheven, nadat de synagoge Botersloot in gebruik was genomen.

GODSDIENST IS ONS STREVEN

Als bruigoms der wet ter gelegenheid van Simchath Torah in de sjoel 'Godsdienst is ons streven' worden in het NIW van 18 oktober 1867 genoemd A. van Dantzig en L. Goedhart. De Nederlandse naam van deze vereniging met haar sjoel in de Kipstraat is een vertaling van de Hebreeuwse naam: '(Rodefé) Adobath Ellokien', 'Zij die de dienst van God najagen'.

In 'Jizkor' van Hausdorff staat een afbeelding van het programma van de inwijding van de sjoel in de Kipstraat, nummer onbekend, op 11 september 1868⁸). Of aan dit bidlokaal op een derde etage een ander is voorafgegaan, viel niet te achterhalen. De Kipstraat liep toen van de Gedempte Botersloot oostwaarts, evenwijdig aan de Hoogstraat. In de notulen van de parnassijns van de Grote Synagoge wordt op 14 februari 1869 melding gemaakt van een deliberatie over het verzoek van deze vereniging de opperrabbijn bij de inwijding van een nieuwe wetsrol in de Kipstraat te laten optreden. Omdat parnassijns de aansluiting van de vereniging aan de gemeente wensten, stelden zij het bestuur voor de statuten ter inzage te zenden en erkenning aan te vragen. Daarna zou over het eventueel inschakelen van de opperrabbijn worden beslist⁹). Op 19 augustus 1870 wordt in het Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen de inwijding van een parochet (voorhangsel van de Heilige Arke) aangekondigd, 14 oktober wordt de aanwijzing van bruigoms der wet genoemd. Op 15 december 1871 wordt gewag gemaakt van het bestuursbesluit om een geschikter lokaal te huren, maar dit zal tot het jaar 1880 een vrome wens blijven.

De 34 artikelen tellende statuten worden op 22 juni 1878 goedgekeurd. Hierin wordt alleen de Nederlandse naam vastgelegd en als stichtingsdatum 15 oktober 1865 genoemd. De vereniging behoort tot de oudst bekende Rotterdamse chewres. Het doel is het houden van godsdienstoefeningen en godsdienstige plechtigheden. De vereniging zal zorgen voor een behoorlijk en geschikt lokaal met daarin 'de noodige kerkelijke ingrediënten'. Evenals bij 'Beth Ja'acob' in 1872, krijgt de grote gemeente de verzekering zwart op wit, dat men geen afzonderlijke gemeente wil stichten en zich ook niet op het terrein van de besnijdenis en dergelijke wil begeven. De leden moeten aan de gebruikelijke gedragsvoorwaarden voldoen en in deze chewre minstens zestien jaar oud zijn. De contributie bedraagt acht gulden per jaar in halfjaarlijkse termijnen te voldoen, de leden van 1877 en vroeger betalen minder. Het bestuur, hier kerkbestuur genoemd, bestaat uit acht leden, waaronder twee kerkvoogden en drie kerkeradsleden. Een voorzitter die zonder gegronde reden aftreedt, moet vijftig gulden boete betalen. De thesaurier behoort de aanwezige gelden op 'de soliedste en voordeeligste wijze' te beleggen. De secretaris moet behalve Nederlands ook Hebreeuws kunnen schrijven. Wie willekeurig in een bestuursvergadering afwezig is, moet vijftig cent betalen. Wie zich in de godsdienstige bijeenkomsten niet naar de gebruiken gedraagt, kan van één tot vijf gulden boete oplopen¹⁰).

De Israëlietische Nieuwsbode bericht op 18 november 1879 dat de chewre geldgebrek heeft, maar op 26 maart 1880 deelt het bestuur mee dat men de vereniging niet wil ontbinden. Op 11 juni biedt een niet-Israëliet de vereniging een lokaal aan in het oostelijk stadsdeel. De capaciteit is 150 personen en de huur is laag. Het Rotterdamse Weekblad spreekt op 18 juni 1880 van een ruim en luchtig benedenlokaal in de Hoveniersstraat 10. Deze straat was toen langer dan nu en liep van de Goudschesingel noordwaarts naar de twee huizenblokken verder liggende Warmoeziersstraat. Hoewel het lokaal nog niet geheel voltooid was, werd het ingewijd op 20 augustus 1880. In dit deel van de stad was grote behoefte aan een bidlokaal en men hield elke ochtend en avond gemeenschappelijk gebed, aldus het verslag. De Nieuwsbode vermeldt nog op 27 augustus, dat het grote lokaal meer diepte dan breedte had. Hoewel de chewre in de Kipstraat de laatste jaren soms het einde nabij scheen, leek met een nieuw bestuur en een groeiend aantal leden de toekomst zonniger. Na de inwijding in 1891 van de synagoge Botersloot op korte afstand van de Hoveniersstraat heeft de chew-

re haar eigen sjoel niet lang kunnen handhaven. In 1893 wordt de 'Joodsche kerk' niet meer op het betreffende adres vermeld.

BETH TEPHILLA

De Sefardiem of Portugese joden hebben in de jaren tussen 1610 en 1722 enige keren een huissynagoge gehad. Pas in de 19de eeuw verenigden zij zich opnieuw in 'Beth Tephilla'. Deze Portugese gebroederschap probeerde onderdak te bieden aan zowel Portugese als Hoogduitse joden, een uitzonderlijk geval. In het Amsterdamse NIW staat op 11 september 1868 een advertentie van 'Beth Tephilla' te Rotterdam, waarin wordt meegedeeld dat de godsdienst oefeningen ten huize van E.M. Brandon voortaan bij E. Nathans zullen worden gehouden. De heer Brandon woonde Peperstraat 75, thans Stadhuisstraat; hij was operazanger bij de Rotterdamse Hoogduitse Opera. De heer Nathans was godsdienstonderwijzer en woonde Hang 25, later vernummerd tot 45. In hetzelfde blad wordt een circulaire besproken, waarin om bijdragen wordt gevraagd onder aanbeveling van de Portugees-Israëlitische opperrabbijn van Den Haag J. Ferares en van het Beth Din, een rechtscollege van de Portugese gemeente te Amsterdam. Een week later wordt melding gemaakt van het feit dat de Portugees-Israëlitische gebroederschap 'Beth Tephilla' op 13 september feest heeft gevierd in een ruimer lokaal. De naam betekent 'Huis des Gebeds', II Kronieken 6,24. Bij de Portugese joden wordt een synagoge esnoga genoemd, of afgekort snoge. Op 24 september 1869 vermeldt het NIW als bruidegom der wet S. Gomes de Mesquita en daarnaast J. Hooghart van de Hoogduitse gemeente. Het jaar daarop zijn er twee Portugese namen: J.S. del Valle en S.J. Gomes de Mesquita. Het Weekblad voor Israëlitische Huisgezinnen van 11 februari 1870 bevat het bericht dat de gebroederschap de tweede jaarlijkse algemene vergadering hield op 1 februari 1870. Het aantal leden is met negen vermeerderd, het nadelig saldo is 380 gulden en 17 cent. De vereniging wil echter de financiële moeilijkheden overwinnen.

Omstreeks 1872 heeft het genootschap op de algemene begraafplaats Crooswijk, op het grasveld bij de nieuwe ingang, een eigen begraafplaats aangelegd met de afmetingen 16,5 bij 8,25 meter. Waarschijnlijk is deze grond aangekocht, want op 3 maart 1876 staat in de Israëlitische Nieuwsbode een advertentie, waarin sprake is van de uitloting van de lening voor de begraafplaats. M.J. Blitz schrijft in 1970 in zijn inleiding op de Rotterdamse overlij-

densregisters, dat er nog enkele zerken op Crooswijk zichtbaar zijn¹¹).

In maart 1873 erkent het stedelijk armbestuur het eigen armbestuur van 'Beth Tephilla', dat nu als kerkgenootschap voor 'Portugeesche en andere Israëlieten' wordt omschreven¹²). Op 6 juni staat in het Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen: 'Men deelt ons ten stelligste mede dat de koninklijke erkenning van "Beth Tephilla" alleen de Portugeesch-Nederlandsche Israëlieten betreft'. De toevoeging 'en andere Israëlieten' schijnt eigenmachtig door het bestuur te zijn gedaan. Volgens hetzelfde bericht weigert de Portugees-Israëlietische gemeente te Amsterdam 'Beth Tephilla' als ressorterende gemeente aan te nemen. Nu is koninklijke erkenning afhankelijk van een ministeriële goedkeuring van de statuten. Maar deze goedkeuring is in de Staatscourant van de jaren 1872 en 73 niet te vinden. Misschien zijn er concept-statuten geweest en bestond het plan om die in te dienen. Of er liep een gerucht dat in de weekbladpers is terecht gekomen. De juiste toedracht viel echter niet te achterhalen.

In de 'Geschiedenis der Israëlietische Gemeente' (1907) schrijft E. Italie op pagina 143 dat enkele ontevreden Hoogduitse joden tot 'Beth Tephilla' waren toegetreden, omdat ze naar hun mening een te hoge aanslag in de kerkelijke belasting hadden gekregen. Zij behoorden tot de 'andere Israëlieten'; bovendien moet men bedenken dat de tegenstelling tussen de Portugese en Hoogduitse joden vroeger veel breder werd uitgemeten dan tegenwoordig.

In 1874 werd bij de bruigoms der wet als adres nog het Hang genoemd, vanaf 14 mei 1875 is het adres Karrensteeg 15¹³). Dit was een steegje tussen de Schiedamschedijk en de (Gedempte) Vest ten westen van de Blaak. De Israëlietische Almanak vermeldt in de jaren zeventig en tachtig telkens namen van diverse functionarissen. Het Rotterdamse adresboek noemt vanaf 1880 Jacob Ferares uit Den Haag als rabbijn bij de vereniging. Hij vervulde deze functie tot zijn overlijden in 1884. Daarna wordt geen rabbijn meer vermeld.

In de notulen van het College van Parnassiem van de Portugese Esnoga te Amsterdam wordt op 13 september 1886 genoteerd dat de vereniging 'Beth Tephilla' te Rotterdam heeft bericht, dat in een geleende Sepher Torah, of wetsrol, een woord ontbreekt. Er wordt machtiging gevraagd dit te doen herstellen. Het bestuur zal naar de kosten informeren en indien deze niet te hoog zijn de sopher, dat is de schrijver, van de gemeente opdragen de herstelling

Kennisgeving.

Bestuurderen van het Kerkgenootschap voor Portugeesche en andere Israëlieten **בית תפלה** te Rotterdam berichten bij deze aan HH. Leden, Donateurs en Eereleden, dat zij, wegens willekeurige opzegging der huur van hun tegenwoordig Kerklokaal in het Hang alhier, een ander, zeer geschikt lokaal (thans in gebruik voor eene School voor meer uitgebreid lager onderwijs), gelegen in de Karresteege, nabij het Hogendorpsplein, N°. 15, gehuurd hebben, welk lokaal zij zoo spoedig mogelijk tot het verrichten der Godsdienst-oefeningen hopen in te richten.

Bestuurderen voornoemd,
JOS. HOOGHARD, Voorzitter.
P. M. DE LABELLA,
Vice-Voorz. en Penningm.

ROTTERDAM, 15 Dec. 1874. [879]

62. Advertentie van 'Beth Tephilla' in het Nieuw Israëlietisch Weekblad van 1 januari 1875; het 'kerklokaal' Karrensteeg 15 werd op 14 mei 1875 ingewijd.

te verrichten.¹⁴).

In het Centraal Blad van 24 juni 1887 wordt het bericht, dat de vereniging zou worden opgeheven, tegengesproken. Op de vergadering van de bestuurders van de Portugese gemeente te Amsterdam op 20 februari 1889 wordt een brief van M.P. de la Bella voorgelezen, waarin wordt bericht dat 'Beth Tephilla' op 1 januari 1889 is ontbonden en dat de geleende wetsrol wordt teruggezonden¹⁵). De begraafplaats van de gebroederschap op Crooswijk ging op de opheffingsdatum over naar de Nederlands-Israëlietische gemeente. Hiermee viel het doek voor de enige Portugese gebrā of chewre die Rotterdam heeft gekend.

AGOEDATH ACHIEM

De pogroms in Rusland hebben in het laatste kwart van de 19de eeuw een vluchtelingenstroom op gang gebracht, waarvan we in Rotterdam en Amsterdam de sporen terugvinden in het ontstaan van Oostjoodse chewres. Niet alleen de herkomst speelde een rol in de vorming van eigen verenigingen, maar ook de omgangstaal, het Oostjiddisch, en de andere minhagiem of riten bij de diensten. Onder de Oostjoden is vrij veel kennis van de talmud of overlevering en hun godsdienstpraktijk is meer op de warme beleving dan op koel-verstandelijke benadering gericht. Wie een Oostjoodse dienst bijwoont ziet dat velen daar met ziel én lichaam meebidden. De verschillen in religieuze en culturele achtergrond leidden er toe dat de Oostjoden zich niet thuisvoelden in de ingetogen Asjkenazische diensten die eeuwenlang door de Nederlandse cultuur waren beïnvloed en daardoor een vormelijke indruk maakten. Het vroeger gebruikte Westjiddisch was door de verbodsbepalingen in de 19de eeuw in Nederland vrijwel verdwenen.

Een groep Poolse en Russische joden heeft op de hoge feestdagen in 1889 eigen diensten gehouden met een kort tevoren verworven eigen wetsrol in een afzonderlijk bidlokaal, volgens de Israëlietische Nieuwsbode van 9 oktober 1889. Het bericht spreekt van een vereniging, maar noemt naam noch adres. Mogelijk is hier de kiem gelegd voor de vereniging 'Agoedath', ook gespeld: 'Agoedas Achiem'. In het Adressenboek van 'Joodsch Gemeentebelang' te Rotterdam uit 1924 staat een advertentie van 'Agoedas Achiem', waarin als oprichtingsdatum 15 september 1894 wordt genoemd. In 1928 zegt een van de sprekers bij de inwijding van de nieuwe sjoel dat de 'Brüderverein' 31 jaar geleden is opgericht. Andere bronnen spreken van 1895 en omstreeks 1900, maar wij

VEREENIGING אגודת אחים

Agoedas Achiem

Opgericht 15 September 1894

Koninkl. goedgek. 11 Januari 1923

Penningm.: J. D. FRIEDBERG

==== VIRULYPLEIN No. 16 ====

DOEL: Het bevorderen van de zedelijke, stoffelijke en godsdienstige belangen harer leden door:

het organiseeren van Israëlietische godsdienst oefeningen op Joodsche feestdagen;

het bevorderen van het gezellig verkeer onderling door het houden van bijeenkomsten, voordrachten en lezingen;

het bevorderen van hulp aan arme geloofsgenooten;

het bevorderen van hulp en bezoek aan zieke geloofsgenooten;

troost en bijstand aan nabestaanden bij sterfgevallen;

ondersteuning aan arme Israëlietische meisjes bij hun huwelijk,

BEDRAG DER CONTRIBUTIE:

De contributie is bepaald op f2.— per maand, voor minderbedeelden f1.— per maand; voor
;—: donateurs minimum f5. per jaar :—:

houden het maar op de juistheid van de door de vereniging zelf geplaatste advertentie. De leden van de chewre waren afkomstig uit de Oosteuropese gebieden die toen tot Rusland behoorden en uit Galicië, een gebied in Zuid-Polen dat deel uitmaakte van het Habsburgse Rijk. Bij de inwijding van de sjoel Kipstraat in 1928 werden degenen die de stoot tot de oprichting hadden gegeven herdacht, onder anderen de heren Carmusen, Wijnberg, Ruben Hildebrand, Sustrowitz, Salmanowitz, Spilke en Ettingen¹⁶). De chewre naam betekent 'Vereniging van Broeders', Amos 1,9. Een belangrijke doelstelling was de hulp aan de vaak zeer arme immigranten en doortrekkenden uit Oost-Europa en uit België. Er werd geholpen met geld en met levensmiddelen, bijvoorbeeld pakketten met Pesach (Pasen).

Of men begonnen is met een huissjoel is niet bekend. De eerste definitieve synagoge werd gevestigd in een verbouwd pakhuis Reederijstraat 6, zoals de verbrede Groote Draaisteeg vanaf 1900 heette. De chewresjoel lag op anderhalve minuut lopen van de Grote Synagoge op de Boompjes 'om de hoek'. De capaciteit bedroeg 80 mannen- en 25 vrouwenplaatsen. Er waren diensten op vrijdagavond, op sabbat, op de feestdagen en op de jaartijddagen (de jaarlijkse herdenking van een sterfdag). Op Jamiem Noraiem, de hoge feestdagen, huurde men de bovenzaal van de Tivoli Schouwburg om alle bezoekers van een zitplaats te verzekeren. Het Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen meldt op 24 september 1919 dat er in dat jaar 1500 gulden is bijeengebracht. Maar dit was niet voldoende voor een nieuw gebouw, waarvan de jaarlijkse exploitatie op 10.000 gulden werd geschat. Het bestuur werd in hetzelfde jaar verjongd en van vier op zeven leden gebracht.

Het einde van de Eerste Wereldoorlog luidde de terugkeer in van een aantal Oostjoodse vluchtelingen naar België en Oost-Europa. 'Agoedath Achiem' heeft hierdoor waarschijnlijk ook leden verloren. Op 5 mei 1922 staan er sombere berichten in het Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen. Twee voorzitters, Gerschtanowitz en Auerbach, moesten door omstandigheden hun functie neerleggen, en de leden komen nog slechts op de hoge feestdagen bijeen. Sedert de herfst van het vorige jaar houdt men bijeenkomsten op zondagavond. Iedere sabbat wordt bij een van de leden minjan gemaakt, dat wil zeggen een godsdienstige bijeenkomst gehouden met minstens tien mannen van dertien jaar of ouder. Toch wist de chewre de moeilijkheden te boven te komen.

Op 11 januari 1923 werd koninklijke goedkeuring verleend aan

de zeven artikelen tellende statuten. Hierin werd als datum van oprichting 15 september 1921 genoemd. Het doel is de bevordering van de zedelijke, stoffelijke en godsdienstige belangen van de leden. Er zullen niet alleen godsdienstoefeningen worden gehouden, maar men zal ook het gezellig verkeer bevorderen door bijeenkomsten, voordrachten en lezingen. Er zal hulp worden verleend aan arme geloofsgenoten en bovendien zullen zieken en kraamvrouwen bezocht en geholpen worden. Arme meisjes zullen bij hun huwelijk worden ondersteund en nabestaanden kunnen op troost en bijstand rekenen. Een onbeperkt aantal dames en heren kan lid worden, mits men achttien jaar oud is en voorgedragen wordt door een lid. Het bestuur heeft zeven leden, waaronder een eerste en een tweede secretaris. Wangedrag en zes maanden contributieschuld kunnen tot roeyement leiden. Ontbinding van de vereniging is alleen mogelijk door de algemene vergadering, waar driekwart van alle leden aanwezig moet zijn, en met tweederde van de uitgebrachte stemmen. Bij ontbinding gaan de bezittingen naar de hoofdsynagoge¹⁷). In deze chewre betaalden de minderbedeelden de helft van de gewone contributie. Onder de beroepen van de leden, die nogal uiteenliepen, waren die van bioscoopexploitant, los arbeider, logementhouder, diamantair, winkelier en venter.

Door de toename van het ledental werd de sjoel te klein, men wist echter beslag te leggen op een grotere ruimte. Op de hoek Kipstraat 76/Smallesteeg stond het vroegere gebouw Frascati. In de benedenverdieping bevond zich een rijwielhandel en daarboven was een etage die zes kamers bevatte. Deze eerste etage werd uitgebrouwen en verbouwd tot sjoel met een capaciteit van 100 mannen- en 80 vrouwenplaatsen. De vrouwengalerij was aan de straatzijde en de Aron Hakodesj (Heilige Arke), die twee jaar eerder door de bioscoopexploitant Abraham Tuschinski was geschonken, aan de achterzijde van de verdieping. De Kipstraat liep toen - in tegenstelling tot nu - evenwijdig aan en ten noorden van de Hoogstraat tussen de Gedempte Botersloot en de Goudschewagenstraat. Het blaadje van Haagens, zoals het Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen naar de uitgever werd genoemd, bericht over de plechtige inwijding op 29 juli 1928. Tot de geschenken behoorden een parochet, dat is een voorhangsel voor de Heilige Arke, een almemmer, dat is een verhoging, een choepa, dat is een trouwhemel, en verder lichtkronen en klapstoelen voor bezoekers. Schenkers waren onder anderen de families R. Ehrlich en P. Narva. A.U. Kleinmann werd aangesteld als geestelijk leider tegen het bescheiden salaris van

twee gulden en vijftig cent per week aangevuld met de wisselende sjnoeder(collecte)-opbrengsten.

Een deel van de Galicische groep ging in 1928 zijn eigen weg en hield diensten in een lokaal aan de Hofdijk onder de geestelijke leiding van de talmudist Meir Landau. Over deze chewre ontbreken verdere gegevens. De Kipstraatsjoel lag ongeveer zestig meter van het oude stadhuis aan de Kaasmarkt en enkele minuten lopen van de Grote Synagoge aan de Gedempte Botersloot.

Simchath Torah, Vreugde der Wet, werd door de Oostjoden met duidelijke vreugde gevierd, wat onder meer tot uiting kwam in het dansend rondgaan met de Torah-rollen, de Kofeth. Na afloop van de dienst in de gemeentesynagoge aan de Botersloot gingen jaarlijks enkele tientallen bezoekers, onder wie opperrabbijn Davids, naar de sjoel in de Kipstraat om daar het dansend rondgaan met de Torah-rollen op straat gade te slaan, een ook voor Nederlandse Israëlieten ongewoon tafereel. Bekende gabbaj, bestuurders, waren in de jaren twintig en dertig E. Helman, H. Gerschta-nowitz, J.D. Friedberg, J. Rotstein, S. Glück, D. Rosenberg en E. Vromen¹⁸).

Na het Duitse bombardement van 14 mei 1940, waardoor een groot deel van de Rotterdamse binnenstad werd verwoest, waren er van de synagogen Boompjes en Gedempte Botersloot en van de chewresjoelen Kipstraat en Hofdijk slechts puinhopen over. De Galicische groep vond onderdak in de gespaarde wijksjoelen van 'Lew Jom' en 'Beth Tephilla Hammerkaz'. De van oorsprong Russische groep van 'Agoedath Achiem' vond gastvrijheid in een huissjoel op de eerste etage boven poelier B. Monderer, Spoorsingel 64b. De groep verzorgde voedselpakketten voor de Palestina-pioniers, die in een werkkamp in de Wieringermeer voor een agrarisch beroep in Israël werden opgeleid, en voor de grote groep geïnterneerden in het kamp Westerbork. De diensten in de huissjoel werden door A.U. Kleinmann voortgezet totdat dit in maart 1943 niet langer mogelijk was.

De groep Oostjoodse overlevenden van de tweede wereldoorlog was te klein om tot heroprichting van de chewre over te gaan. Hierdoor hebben de Oostjoden in Rotterdam, in tegenstelling tot die in Den Haag en Amsterdam, geen eigen sjoeldiensten meer. Het uitgangspunt uit de vorige eeuw om goed te doen aan behoeftige geloofsgenoten bleef echter behouden zoals bleek uit inzamelingen op individuele basis, die georganiseerd werden ten bate van displaced persons, van andere behoeftigen in Rotterdam en omge-

ving, en van de noodgevallen in Israël, telkens als er een beroep werd gedaan op de vanouds bekende chewre¹⁹).

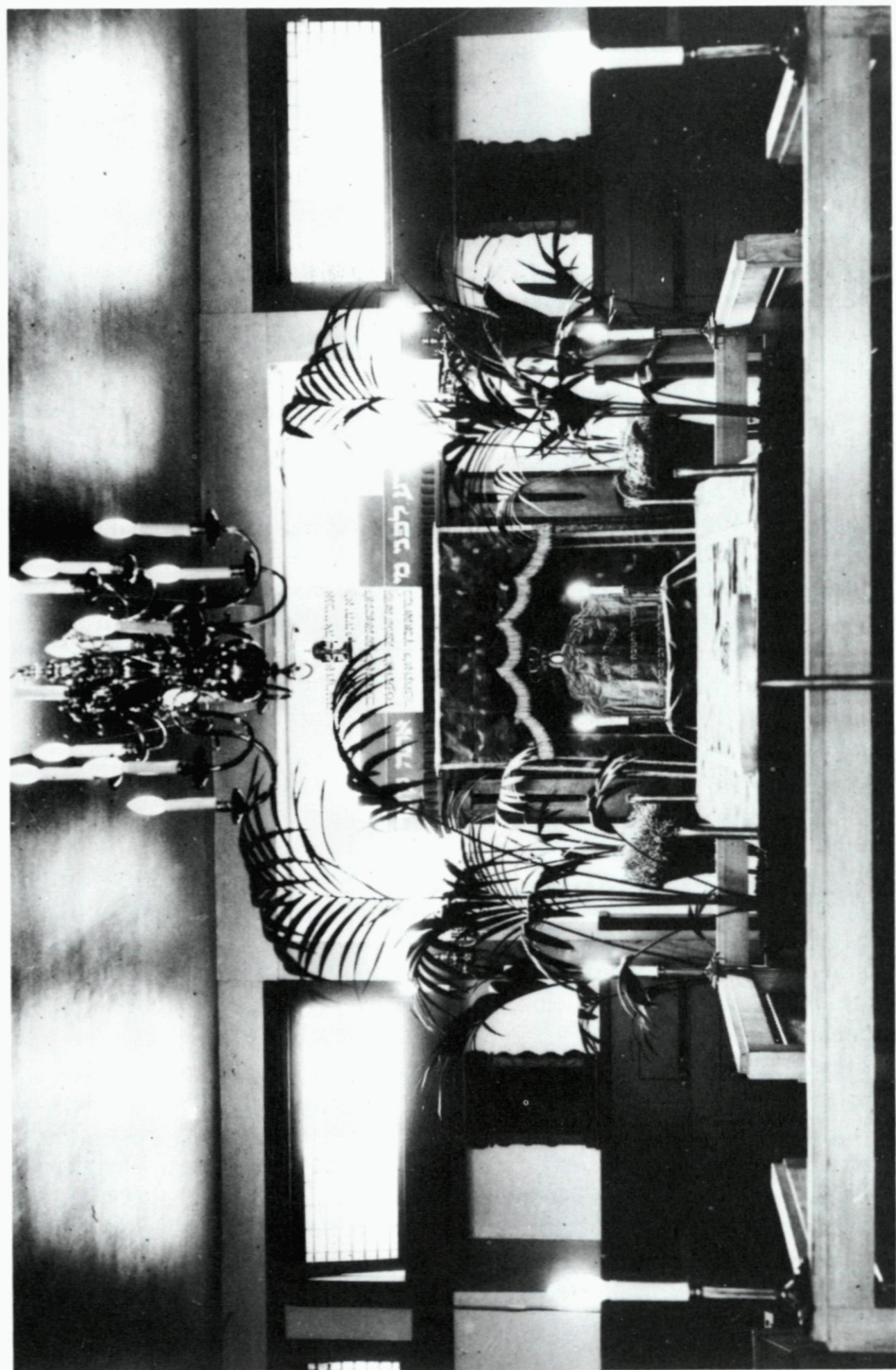
LEW JOM

De uitbreiding van de stad en de toename van het aantal joden leidden ertoe, dat in de jaren twintig in het stadsdeel in de omgeving van de Schietbaanlaan en de Heemraadssingel de vereniging 'Westersynagoge' werd gesticht. Op 16 september 1927 meldt het Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen dat de vereniging 110 leden telt. Men heeft een lokaal in de Bellevoysstraat op het oog met een oppervlakte van 180 vierkante meter. Men wil hiervoor vijf- tot zeventuizend gulden lenen. Tot dan toe behielp men zich met de diensten te bezoeken in de sjoel van het Oudeliedengesticht aan de Claes de Vrieselaan. Ten slotte valt de keus op een pand in een andere zijstraat van de Schietbaanlaan, de Joost van Geelstraat 68-70. Architect J. van Gelderen ontwierp een verbouwing, waardoor het pand twee ruime ingangen kreeg. Links en rechts in de vestiaire kwamen toegangen tot de vrouwenplaatsen. In het midden was de toegang tot de mannenplaatsen. De sjoelruimte was gesierd met glas-in-loodramen, waarin emblemen zoals priesterhanden en een wasbekken voorkwamen. De plechtige inwijding had plaats op 4 maart 1928²⁰).

De goedkeuring van de statuten werd op 19 mei 1923 verleend. De naam luidde 'Lew Jom', 'Hart van het Westen', wat waarschijnlijk als een vrije vertaling moet worden beschouwd. De bijbeltekst Exodus 15,8 waaraan de naam is ontleend spreekt van 'Hart van de Zee'. De oprichtingsdatum is 16 juni 1927. Het doel is de godsdienstzin en het saamhorigheidsgevoel van de joodse bewoners van het westelijk stadsdeel te bevorderen. Middelen daartoe zijn het oprichten en instandhouden van een synagoge, het houden van wetenschappelijke voordrachten en van gezellige bijeenkomsten. Zowel mannelijke als vrouwelijke joodse inwoners van Rotterdam kunnen lid worden. Het bestuur, dat minstens vijf meerderjarige leden telt, beslist over de toelating. Voor wijziging van de statuten moet de helft van de leden ter vergadering aanwezig zijn, waarvan tweederde voorstemmers. De handelingen van de vereniging mogen niet in strijd zijn met de godsdienstcodex²¹).

Aanvankelijk werden alleen op de sabbat diensten gehouden, maar vanaf 1935 hield men ook diensten op werkdagen. In de jaren dertig fungeerde de administrateur van de Stichting Montefiore in Rotterdam, B.J. Stein, als ba'al koree, voorlezer, en de heer

64. Interieur van 'Lew Jom' of Westersynagoge aan de Joost van Geelstraat (1928-1954).

Buchspan als gazzan, voorzanger²²).

Bij het bombardement van Rotterdam in mei 1940 zijn de twee grote en enkele kleine sjoelen onherstelbaar beschadigd of geheel vernield. De sjoel van het Gesticht voor Israëlietische Oude Lieden en Zieken aan de Claes de Vrieselaan en de Westersjoel functioneerden nog na mei 1940, de eerste tot februari 1943 en de laatste waarschijnlijk tot augustus 1943. Vanaf de sabbat voorafgaande aan het Wekenfeest in mei 1945 werden in de sjoel aan de Joost van Geelstraat weer diensten gehouden. Dit duurde tot 20 augustus 1954, toen de nieuwe synagoge aan het A.B.N. Davidsplein, een plek die genoemd is naar de in Bergen-Belsen omgekomen opperrabbin, werd ingewijd.

BETH TEPHILLA HAMMERKAZ

Op 12 februari 1937 bericht het NIW dat er plannen bestaan om een wijksynagoge in de omgeving van Blijdorp te stichten. De parnassiem hebben ook belangstelling voor de plannen. Er is al een pand gehuurd en men is met het timmerwerk begonnen. Door architect J. van Gelderen werd het vroegere pakhuis tot een bidlokaal omgebouwd. Deze sjoel had 57 plaatsen voor de heren en 27 voor de dames. Laatstgenoemden kwamen langs de lange wand achter een glazen schot te zitten. Opperrabbin A.B.N. Davids wijdde op 14 maart 1937 de sjoel Walenburgerweg 78 plechtig in²³).

De statuten werden op 4 oktober 1938 koninklijk goedgekeurd en ze bevatten negentien artikelen. De naam van de chewre is 'Bedehuis het Centrum', als de dag van oprichting geldt 28 januari 1937. Het doel is onder de joodse bewoners van de Blijdorp- en Bergpolder de godsdienstzin en de saamhorigheid te bevorderen. Men wil dit bereiken door het oprichten van een synagoge, het organiseren van leeroefeningen en verder door het houden van voordrachten en gezellige bijeenkomsten. Het bestuur beslist over de toelating van de leden. Er zijn leden en ereleden, allen zijn stemgerechtigd. De contributie wordt door de leden zelf vastgesteld met inachtneming van een reglementair bepaald minimum. Het bestuur bestaat uit minstens vijf meerderjarige leden, gekozen voor de duur van drie jaar. Wijziging van de statuten kan slechts door een ledenvergadering met tweederde van het aantal stemmen worden doorgevoerd. Artikel 19, waarin bepaald wordt dat de handelingen van de vereniging niet in strijd mogen zijn met de godsdienstcodex, kan niet worden gewijzigd. Indien het ledental

65. De sjoel van het Gesticht voor Israëlietische Oude Lieden en Zieken aan de Claes de Vrieselaan werd van 1900 tot 1928 ook door omwonenden druk bezocht; van 1945 tot 1954 werd deze sjoel voor het laatst gebruikt.

beneden tien daalt wordt de vereniging ontbonden; de activa gaan dan naar een door de leden aangewezen joodse instelling²⁴).

Deze sjoel bleef gespaard bij het Duitse bombardement van 14 mei 1940. Na die datum verleende men onderdak aan de bezoekers van de vernielde gemeentesynagoge Botersloot en van de chewresjoel Hofdijk. De diensten zijn voortgezet tot eind 1942 of begin 1943. Na de oorlog is de ruimte niet meer opnieuw als sjoel in gebruik genomen.

De leden van deze chewre en van 'Lew Jom', die vrij ver verwijderd woonden van de gemeentesynagoge, hadden in de jaren dertig het gemak dat ze in een techoem, draaggebied, woonden. Een techoem is een (potentieel) afsluitbaar gebied, waarin het dragen van voorwerpen op sabbat geoorloofd is. Door het graven van het Schiekanaal ontstond in het waterrijke Rotterdam een gebied dat volgens Samuel van Dijk, van 1962 tot '68 secretaris van de Nederlands-Israëlietische gemeente, de volgende grenzen had: Nieuwe Maas, Boerengat, Boezem, Noorderkanaal, Schiekanaal, Schie en Nieuwe Maas. Het verlof om op sabbat te dragen werd na de oorlog ingetrokken. De aanleiding was de demping van een deel van het Boerengat na het verdwijnen van het Maasstation in 1954.

DIVERSE SJOELLEN

Behalve de besproken chewresjoelen waren er in Rotterdam nog enkele instellingen werkzaam die min of meer regelmatig diensten hielden. Voor zover er gegevens voorhanden waren, volgt hier een opsomming.

Mikweih Jisroeil. Deze jeugdvereniging 'Hoop van Israël', Jeremia 17,13, is volgens het Jaarboek van 1913 in 1907 gesticht. Om diensten te houden werden naar behoefte lokaliteiten gehuurd. Tussen 1924 en 1939 werden de volgende adressen gevonden: Opper 129, 2de Van der Duynstraat 63, 2de Lombardstraat 92, Lijnbaanstraat 54 en Mauritsstraat 68²⁵).

Zichroun Jangakow. Deze mizrachistische (religieus zionistische) jeugdvereniging werd als afdeling van de landelijke organisatie op 15 september 1920 opgericht. Later werd de naam 'Zichron Ja'akob', 'Herinnering aan Jacob'²⁶). Of deze organisatie evenals elders eigen diensten in het Sefardiet of Iwriet heeft gehouden is niet bekend.

Talmud Thora. Deze Oostjoodse chewre 'Het leren van de Thora' hield volgens het adressenboek van 'Joodsch Gemeentebelang'

van 1924 diensten volgens Pools-Russische ritus in de sjoel Oppert 129. In 1931 zijn de diensten gehouden in de Verlaatstraat, in 1936 aan de Rechter Rottekade.

Tsofouno. De vereniging 'Noordwaarts' heeft vanaf 1933 Tisjri-diensten (maand van de hoge feestdagen) georganiseerd voor de joodse inwoners van Hillegersberg, Schiebroek en Rotterdam-Noord. De hoofdsynagoge stelde meubilair, wetsrollen en kerksieraden ter beschikking. Er zijn onder andere diensten gehouden in een gebouw Kleiweg hoek Straatweg. Om de saamhorigheid te bevorderen werd in de wintermaanden een sociëteit georganiseerd.

Nefoutsous Jisroeil. 'De Verstrooiden van Israël', II Kronieken 18,16. Deze vereniging was gevestigd in Rotterdam-Zuid (de linker Maasoever). In de jaren dertig woonde hier een betrekkelijk groot aantal joden. Op de hoge feestdagen in de jaren 1930 tot en met 1933 en van 1935 tot in de oorlogsjaren werden door deze vereniging diensten gehouden in een gehuurd lokaal²⁷).

Het gesticht voor Israëlietische oude lieden en zieken. De zieken en bejaarden werden door de Joodse gemeente vanouds in één gebouw ondergebracht, zoals in de Houtlaan (wijk 15 nr. 724) van 1866 tot 1900. In 1900 werd een nieuw oudeliedenhuis en ziekenhuis betrokken aan de Claes de Vrieselaan 70, tevens gelegen aan de Schietbaanlaan. De sjoel van het oudeliedengesticht aan de Claes de Vrieselaan telde zes rijen aan de linker- en twee aan de rechterkant²⁸). Buitenstaanders hadden vrij toegang. De deportatie van de verpleegden van het Joodse Ziekenhuis en Oudeliedengesticht op 26 februari 1943 maakte een eind aan de in deze sjoel gehouden diensten. Na de oorlog werden kampbewoners in het gebouw opgevangen en werd ook de sjoel weer in gebruik genomen wegens plaatsgebrek in andere synagogen.

De chewres kwamen niet alleen tegemoet aan de wens om in de sjoel een eigen minhag of ritus te volgen, zoals dat bij de Portugese en Oostjoodse verenigingen het geval was, maar ook aan de behoefte om de band met het geloof te blijven onderhouden als men ver van de grote synagogegebouwen af woonde.

NOTEN

- 1) Hausdorff p. 71; Slagter p. 416.
- 2) Slagter p. 421.
- 3) Isr. Nieuwsbode 30 jan., 26 mrt. en 30 apr. 1880; WIH 8 apr. 1892.

- 4) NIW 19 mrt. 1880.
- 5) Staatscourant 6 apr. 1880.
- 6) Hausdorff p. 71.
- 7) Staatscourant 23 okt. 1872.
- 8) Hausdorff p. 74.
- 9) Gemeentearchief Rotterdam: Inventaris Ned. Isr. gemeente Rotterdam nr. 82.
- 10) Staatscourant 13 sept. 1878.
- 11) Blitz p. 3.
- 12) WIH 21 mrt. 1873.
- 13) WIH 25 sept. 1874; NIW 7 mei 1875; Isr. Nieuwsbode 22 okt. 1875.
- 14) Gemeentearchief Amsterdam, PA 334.
- 15) Idem.
- 16) Centraal Blad 3 aug. 1928.
- 17) Staatscourant 13 febr. 1923.
- 18) Adressenboek Joodsch Gemeentebelang Rotterdam.
- 19) Informatie van A.U. en S.C. Kleinmann.
- 20) Centraal Blad 16 mrt. 1928.
- 21) Staatscourant 19 juni 1923.
- 22) Informatie van A.U. en S.C. Kleinmann.
- 23) WIH 19 mrt. 1937.
- 24) Staatscourant 4 en 5 nov. 1938.
- 25) Adressenboek Joodsch Gemeentebelang Rotterdam.
- 26) Idem.
- 27) Verslagen Ned. Isr. gemeente.
- 28) Italië p. 178 e.v.; Slagter p. 422.

BRONNEN EN LITERATUUR

Adressenboek van de vereeniging 'Joodsch Gemeentebelang', Rotterdam 1924, 1931, 1936 en 1939 (in: Bibliotheca Rosenthaliana Amsterdam).

Adresboeken van Rotterdam (in: Gemeentearchief Rotterdam).

M.J. Blitz, Begraafplaatsen voor Israëlieten te Rotterdam, z.j. (in: Bibliotheca Rosenthaliana Amsterdam).

Centraal Blad voor Israëlieten, Amsterdam vanaf 1885.

D. Hausdorff, Jizkor (Hij moge herinneren), drie-en-een-halve eeuw geschiedenis van de Joodse Gemeente in Rotterdam, Baarn 1978.

De Israëlietische Nieuwsbode, Amsterdam 1875-1891.

E. Italie, Geschiedenis der Israëlietische Gemeente te Rotterdam. In: Rotterdam in den loop der eeuwen, Rotterdam 1907.

Jaarboek van de Centrale Organisatie 5674 (1913-'14), Amsterdam.

De Nederlandsche Staatscourant, diverse jaargangen vanaf 1855.

Nieuw Israëlietisch Weekblad (afgekort: NIW), Amsterdam vanaf 1865.

Notulen van parnassijns van de Nederlands Israëlitische gemeente Rotterdam (in: Gemeentearchief Rotterdam).

Notulen van de Portugees Israëlitische gemeente Amsterdam (in: Gemeentearchief Amsterdam).

S.M. Slagter, De Israëlitische gemeente te Rotterdam. In: Gedenkboek Rotterdam 1328-1928, Rotterdam 1928.

Statistieken van de gemeente Rotterdam (in: Gemeentearchief Rotterdam).

Verslag van de toestand der Nederlandsch-Israëlitische gemeente te Rotterdam 1926/38.

Weekblad voor Israëlitische Huisgezinnen (afgekort: WIH), Rotterdam vanaf 1870.

A.M. van der Woel, Inventaris van de archieven van de Nederlands Israëlitische gemeente te Rotterdam 1737-1971, Rotterdam 1976.

Informatie werd mij welwillend verstrekt door drs. D. Hausdorff te Antwerpen, en de heren A.U. Kleinmann, S.C. Kleinmann en A.M. van der Woel, allen te Rotterdam.

66. *Dirk Bloem (1743-1822), oudste en eerst benoemde regent van Kuijl's Fundatie.*